

זהות יהודית

עורכים: אשר מעוז ואביעד הכהן

חגית הכהן וולף וגבריאל הורנצ'יק

תפישות של עמיות יהודית במרחב הזהותי

תדפיס | נובמבר 2014

סדרת ספרים לזכרו של חיים י. צדוק

הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן
אוניברסיטת תל-אביב

תפישות של עמיות יהודית במרחב הזהותי

חגית הכהן וולף*
וגבריאל הורנצ'יק**

“תנאי הכרחי לאחדות לאומית ולחוסן עתידי הוא הפנמת המושג של ‘עמיות יהודית’ – ‘Jewish peoplehood’ – בקרב בני עמנו בארץ ובתפוצות.”¹

מבוא

‘עמיות יהודית’ (Jewish Peoplehood) הוא מושג חדש יחסית, ההולך ותופס מקום מרכזי בשיח על יהדות, על יהודיות ועל זהות יהודית בישראל ובתפוצות. השכיחות הגבוהה שבה מוזכר המושג מצביעה על החשיבות המיוחסת לעמיות ומעלה את הצורך לברר ולהבהיר את ההגדרות ואת המשמעויות הניתנות למושג בהקשרים רבים.

החשיבות המיוחסת למושג העמיות, המשתקפת בדבריו הנ"ל של דייוויד אלנסון, בולטת גם בדברי ג'ון ראסקיי, נשיא הפדרציה היהודית של ניו-יורק במשך שנים רבות, שציין כי חיזוק העמיות היהודית הוא אחד משלושת הצרכים החשובים לעתיד הקהילה היהודית באמריקה.² לדבריו, “קידום תחושת אחווה יהודית (עמיות – Peoplehood) בין התלמידים”³ הוא אחד היעדים המרכזיים של התכנית המתוקשבת ‘הקהילה היהודית’ של הסוכנות היהודית.

מאמר זה מבקש לבחון ולנתח את השימושים במושג ‘עמיות יהודית’ בשיח העיוני והציבורי, ולהציע סיבות אפשריות להתעוררותו בשנים האחרונות. במסגרת הניתוח נתייחס להבחנה שעורכים חלק מהדוברים בשיח על יהדות בין עמיות לבין זהות יהודית – הבחנה שאינה נחוצה או הכרחית לדעתנו. בהמשך נייעזר בהמשגות מתוך המחקר הפסיכולוגי-חברתי העוסק בזהות קולקטיבית, כדי להציע מודל רב-ממדי רחב של המרחב הזהותי בכלל ושל המרחב של הזהות היהודית בפרט, ונציג כמה אפשרויות למיקום של מושג העמיות במרחב זה. לבסוף נטען שהקשר של אדם ל'קבוצה היהודית' – קשר המונח ביסוד העמיות – נשען וחייב להישען על תפישה בדבר ה'קבוצתיות' של הקבוצה היהודית. במילים אחרות: העמיות מבוססת על 'ישותיות נתפשת' של העם היהודי, שהיא לדעתנו תנאי לתחושת עמיות כמו גם להתנהגות המבוססת על תחושה זו.

* ד"ר חגית הכהן וולף, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

** פרופ' גבריאל הורנצ'יק, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 דייוויד אלנסון “דברים מתוך כנס הרצליה – המכון למדיניות ואסטרטגיה, המרכז הבינתחומי הרצליה” www.herzliyaconference.org/_Articles (23.1.2007).

2 John J. Ruskay, *Looking Forward – Our Three-Pronged Challenge and Opportunity*, (להלן: Ruskay) J. OF JEWISH COMMUNAL SERVICE (2000).

3 שם.

עמיות יהודית: שימושים והגדרות

באתר האינטרנט של הסוכנות היהודית הוצגה במשך מספר שנים התכנית המתוקשבת 'הקהילה היהודית'. מטרת העל של התכנית הוגדרה כ"טיפוח זהות יהודית והרגשת שייכות ומחויבות לעם היהודי". בין היעדים שמונים מפתחי התכנית, האמורים לסייע למימוש של מטרת העל, אפשר למצוא את "טיפוח זהותם האישית של התלמידים; קידום תחושת אחווה יהודית (עמיות – Peoplehood) בין התלמידים, מלווה בהבנה ובהערכה להיותם חלק ממעגל יהודי גדול – 'כל ישראל ערבין זה לזה'; הגברת תחושת המחויבות של התלמידים כלפי הקהילות שבהן הם חיים בפרט וכלפי העם היהודי ככלל".

הצבת יעדים אלה מבחינה בין שלושה מעגלים: המעגל האישי ("טיפוח זהות אישית"), המעגל הקהילתי ("תחושת מחויבות כלפי הקהילות שבהן הם חיים") ו"המעגל היהודי הגדול". ה'עמיות' מוגדרת כ"תחושת אחווה יהודית", כלומר: הרגשת התלמיד שהוא חלק ממעגל יהודי רחב, מעבר לזהותו האישית ומעבר לזהותו הקהילתית.

הגדרה אחרת מציע ראסקי,⁴ המפרש 'עמיות יהודית' כחיוזק התחושה של 'כלל ישראל', כלומר: לכידות קבוצתית חזקה ותחושת אחריות הדדית מעבר לגבולות גאוגרפיים. בהתייחסו למשברים שפקדו את זהותם היהודית של יהודי ארצות-הברית הבחין אלנסון⁵ בין זהות יהודית המבוססת על "בחירה חלקית ואקלקטית מתוך המסורת" הנגזרת מתוך "התודעה של עבר משותף" לבין זהות יהודית המבוססת על "מחויבות לעם" הנגזרת מתוך "מודעות קבוצתית לזהות יהודית ואחריות כלפי עם ישראל".

במילים אחרות, ההבחנה היא בין "רוחניות דתית" המאפיינת את הפרט לבין "עמיות" המייצגת את הקולקטיב המורכב מהפרטים, המתפרשת מתוך דברים אלה כהבנה של יהודים שהם בנים ובנות לעם ושמשאם הרוחני אינו עניין פרטי בלבד. אלנסון ציין כי כדי לבנות גשר חזק בין יהודים בארץ ליהודים בחו"ל, הזהות היהודית צריכה יסודות גם של הקולקטיב וגם של היחיד, גם עמיות וגם רוחניות – יסודות המיוצגים בהצהרתה של רות המואביה לנעמי: "עמך עמי, אלוהייך אלוהי".⁶

הצעה נוספת העלו כהן וורטהיימר,⁷ שבחנו את השינויים שחלו בהגדרת היהדות בצפון אמריקה בעשורים האחרונים. בהתייחסם להצהרתה של רות המואביה הם מבחינים בין שני סוגי הגדרות ליהדות: ההגדרה האתנית, המתבססת על היסטוריה, על מנהגים ועל פרקטיקה משותפת ליהודים ("עמך עמי") וההגדרה הדתית, המבטאת את הקשר בין היהודים לבין הקב"ה ("אלוהייך אלוהיי"). הם מציינים כי רות המואביה הקדימה את הרכיב האתני של הזהות לרכיב הדתי. מעניין, כיוון ששני הזכויות שניתן ליהודים בעידן המודרני לווה בראיית היהודים כחלק מהחברה הלבנה הגדולה בארצות-הברית (ולא כמיעוט

4 Ruskay, לעיל ה"ש 2.

5 אלנסון, לעיל ה"ש 1.

6 רות א', ט"ז.

7 STEVEN M. COHEN & JACK WERTHEIMER. WHATEVER HAPPENED TO THE JEWISH PEOPLE

(2006) www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/whatever-happened-to-the

.(COHEN & WERTHEIMER (להלן: jewish-people-10079

נבדל), והביא לראיית היהדות רק כדת ולא כקבוצה אתנית. על פי כהן וורטהיימר, הדת נתפשת בארצות-הברית כמונחים דתיים ואינדיבידואליסטיים, כרוחנית ופרטית. תפישה זאת מנוגדת להגדרת העמיות היהודית, שלפיה היהדות היא "עם אחד". הגדרה זו רואה את היחיד כחלק מישות קולקטיבית גדולה יותר, מעין משפחה מורחבת ומפגינה דאגה לחבריה (יהודים ברחבי העולם), מתוך תחושה של קשר טרנסצנדנטי, מטרת משותפת וגורל משותף, ותפישה ברבר התפקיד המיוחד שמילא העם היהודי בהסטוריה.

המורכבות של מושג העמיות מתגלה גם בטענתו של מיטלברג⁸ שלפיה עמיות יהודית גלובלית (כלומר: סולידריות בין קבוצות יהודים בישראל ובתפוצות) חייבת להיות מושתתת על חמישה יסודות: (1) הכרה בכלל היצירה היהודית ללא קשר לטריטוריית המוצא שלה; (2) חיוב המולדת – מדינת היהודים הגרעינית – וחיוב התפוצה, זו בצד זו ולא אחת על חשבון האחרת; (3) קידום אפשרויות מגוונות למסעות, למפגשים ולקשרים חברתיים-תרבותיים בין קהילות יהודיות בישראל ובתפוצות, על פי עקרונות של הכנסת אורחים הדדית ואחריות הדדית; (4) הגדלת כושר העמידה הדמוגרפי באמצעות נייודת חברתית והגירה המונעים על ידי מודלים של הישרדות יהודית קולקטיבית; (5) בנייה מהבסיס כלפי מעלה של מוסדות הנהלה והנהגה עבור העם היהודי.

על-פי גישה זו, העמיות היהודית – או במלה אחרת: הסולידריות היהודית – מתבטאת הן במישור ההכרתי (יסודות 1 ו-2) והן במישור ההתנהגותי (יסודות 3, 4 ו-5), בקשרים יומיומיים בין בני העם היהודי במדינת ישראל ובתפוצות, ובהקמת מוסדות הנהגה משותפים.

מעבר להבדלים בין ההגדרות אפשר לראות שהמושגים המגוונים במושג העמיות הוא הוצאתה של היהדות והיהודיות מהמישור הפרטי-אינדיבידואלי אל עבר המישור הקולקטיבי. הבחנה זו אינה חדשה במסורת היהודית וכבר קיבלה ביטוי באמצעות מונחים כמו 'כלל ישראל' ו'כנסת ישראל', המעניקים לעמיות משמעות רוחנית טרנסצנדנטית.

לפי תפיסתו של הראי"ה קוק,⁹ ייחודו של עם ישראל נעוץ במעמד המיוחד למושג 'כנסת ישראל': "כנסת ישראל היא תמצית ההוויה כולה, ובעולם הזה נשפע תמצית זו באומה הישראלית ממש בחומריותה ורוחניותה, בתולדתה ואמונתה, וההסטוריה הישראלית היא תמצית האידיאלי של ההסטוריה הכללית, ואין לך תנועה בעולם בכל העמים כולם, שלא תמצא דוגמתה בישראל [...]".¹⁰ כנסת ישראל היא הגילוי הרוחני העליון שבהוויה האנושית, כשם שאין להתפלא על אשר במח ובלב יש גילויי חיים כאלה שדוגמתם אין אנו מוצאים בכל הגויה כולה".¹¹

8 מיטלברג דוד "עמיות יהודית ורב-תרבותיות ישראלית: היילכו שניהם יחדיו? תקציר הרצאה שניתנה בכנס המרעי השנתי השמיני 'מחקר, עיון ויצירה באורנים' – היחידה למחקר והערכה" (2006) old.ornanim.ac.il/site/heb/General.aspx?l=4&id=2982.

9 בנימין איש שלום הרב קוק – בין רציונליזם למיסטיקה (1990).

10 ערפלי טוהר, ל"ט-מ'.

11 שם, בעמ' י'.

לפי תפיסתו של הרב צבי יהודה קוק, בנו של הראי"ה קוק, לעם ישראל (וכן לארץ ישראל) יש קדושה ("נשמת האומה"), המתקיימת באופן תמידי ועצמאי ואינה מושפעת ממידת האמונה או ממידת קיום המצוות של פרטים מבני העם היהודי. אישיות קולקטיבית זו של עם ישראל נחשפת על ידי התהליך הגאולי, שבסופו של דבר אמור להקרין את התודעותו של כל פרט מעם ישראל אל מהותו הלאומית-הפנימית.¹²

לדברי הרב י"ד סולובייצ'יק:

כשאנו מעלים על לשוננו את השם כנסת ישראל, איננו מתכוונים רק כלפי קהל שלושה-עשר מליוני הבריות בנות דורנו, כן ירכו, אלא אף כלפי ישות מיסטית אינדיווידואליסטית. כנסת ישראל, כפי שהובנה על ידי הרמב"ן ובעלי סוד אחרים, חכמי הקבלה, אינה רק אוסף של בני אדם. יותר מכך: ישות נפרדת היא, יחידה חיה בעלת תודעת "אני". המקובלים דברו על כנסת ישראל הסמויה מן העין. יש כנסת ישראל גלויה, המורכבת מבני דורנו, שלושה עשר מליוני בני אדם, ויש כנסת ישראל טמירה, החובקת כל יהודי שחי אי-פעם ולא את בני דורנו לבדם...¹³

תפישת הקולקטיב כישות הסמויה מן העין אך קיימת בעולמו של האדם בהקשר של עמיות, עולה גם מתוך טיעוניו של קופלוביץ.¹⁴ לדבריו, המבוססים על דבריו של סוונסון,¹⁵ חיים יהודיים עשירים כוללים בהכרח ממד קבוצתי הלוא הוא 'עמיות'. לדבריו, משמעות העמיות היא תחושת ההשתייכות לקבוצה מורחבת, מעבר לאנשים הנמצאים בטווח המידי של האדם. לפי הגדרה זו, העמיות מבוססת על רכישת מיומנויות מסוימות, המאפשרות לאדם לצאת מההקשר החברתי המידי שבו הוא נמצא ולהיהפך לחלק מקבוצה גדולה ומורחבת, טרנסצנדנטית במהותה – כלומר: מעבר לזמן ולמקום הספציפיים שבהם הוא נמצא.

ניסיון לסכם את הפרשנויות והמשמעויות הרבות הנוצקות למושג ה'עמיות' מעלה אפשרות לסווגן לשלוש קטגוריות:

- (1) מבחינה רגשית, העמיות היהודית מוגדרת כתחושת שייכות לעם היהודי או למעגל יהודי רחב, מעבר לאזור גאוגרפי מסוים ומעבר לזמן או לתקופה מסוימים;
- (2) מבחינה הכרתית, העמיות היהודית מוגדרת כאמונה בסיסית בקיומו של העם היהודי, מעבר לאזור גאוגרפי מסוים ומעבר לזמן או לתקופה מסוימים, כאשר קיום זה מבוסס על תכנים משותפים מבחינה דתית, היסטורית ותרבותית;

12 דב שוורץ אתגר ומשבר בחוג הרב קוק (2001).

13 יוסף דב הלוי סולובייצ'יק "בית הכנסת – מוסד ורעיון, דברי הגות והערכה" (1983) www.snunit.k12.il/minhal/word/30012.doc

14 Ezra Kopelowitz, *A Sociologist's Guide for Building Jewish Peoplehood*, in BUILDING JEWISH PEOPLEHOOD: CHALLENGES AND POSSIBILITIES (Ezra Kopelowitz & Menachem Revivi eds., 2008) (להלן: Kopelowitz).

15 GUY E. SWANSON, RELIGION AND REGIME: A SOCIOLOGICAL ACCOUNT OF THE REFORMATION (1967)

(3) מבחינה התנהגותית, העמיות היהודית מוגדרת כקיום יחסי גומלין (מפגשים, פרויקטים משותפים למימוש ערכים יהודיים כגון צדק חברתי, סיוע הדדי ועוד) בין יהודים מתפוצות שונות זו מזו ברחבי העולם.

הסיבות להתעוררות של מושג ה'עמיות'

מניין נובעת התעוררותו בשנים האחרונות של המושג 'כלל ישראל', בגלגולו החדש כ'עמיות יהודית', בשיח על יהדות? נראה כי הסיבה העיקרית לכך היא ה'רצון להבליט את המכנה המשותף לפלגי העם היהודי ואת הרצון לשמור על חוסנו ואחדותו כנגד הכוחות המפוררים ומבוללים אותו".¹⁶ התחזקותו של רצון או צורך זה נובעת להערכתנו מכמה מקורות:

הראשון הוא הצורך בתחליף ל'דבק' הישן. בשנים האחרונות עלה והתגבר צורך למצוא תחליף לחומרים המלכדים ששמרו על הישרדותו הפיזית ועל קיומו הרוחני של העם היהודי במשך ההיסטוריה. לדברי ראסקיי,¹⁷ המתייחס ליהדות ארצות-הברית, בעבר יצרו הפגיעות והבידוד חברתי של היהודים במקומות מושביהם לכידות קבוצתית חזקה ותחושת אחריות הדדית, ואלה אינן מתקיימות כיום בהיעדר איום פיזי על יהדות אמריקה. מכאן הצורך ביסוד מלכד שייביא לכך שיהודי ארצות-הברית יראו עצמם כחלק מעם יהודי גלובלי. אם בעבר שימשו לכך הבנייה וההגנה על המדינה היהודית, הצלת יהודים ככל העולם ומאבק באנטישמיות, כיום יש להגביר את הכבוד ההדדי בין יהודים מזרמים שונים זה מזה על ידי הערכה והבנה של ההיסטוריה, התרבות והגורל המשותפים.

ההיסטוריה, התרבות ושותפות הגורל אמורות להחליף את האמונה הדתית המשותפת ואת שמירת המצוות, שאינן מאפיינות כיום את מרבית היהודים בעולם. לאחר תהליכי החילון היו אלה התנועה הציונית והקמת מדינת ישראל שתפסו את מקומה של הדת כמכנה המשותף היהודי. עם זאת, לדברי ליבמן,¹⁸ בעשורים האחרונים הולך ונשחק מקומה של ישראל בקהילות היהודיות ברחבי העולם. סקרים שנערכו בשנים האחרונות בקרב יהודי ארצות-הברית העלו ששליש מהם בלבד חשים קשר חזק לישראל, עוקבים מקרוב אחרי הנעשה בה או מאמינים בשותפות גורל של יהודים אמריקנים ויהודים ישראלים.¹⁹ לאור מגמת ירידה מתמשכת זו בתפישת מרכזיותה של ישראל בזהותם היהודית של יהודי אמריקה והתפוצות בכלל, המדווחת במחקרים שונים,²⁰ נראה כי מושג ה'עמיות היהודית' תופס במידה ניכרת את מקומם של הציונות ומדינת ישראל כחומר מלכד. זאת, גם משום שהשיח הפלורליסטי על יהדות ויהודיות מחייב נטרול של תכנים מעוררי מחלוקת ומביא

16 עמי בוגנים עמיות יהודית בעידן של גלובליזציה (2007).

17 Ruskay, לעיל ה"ש 2.

18 Charles S. Liebman, *Restructuring Israeli-Diaspora Relations*, 1(1) ISRAEL STUDIES 315-322 (1996).

19 Kenneth Wald & Brayn Williams, *American Jews and Israel: The Sources of Politicized Ethnic Identity* 12(2) NATIONALISM AND ETHNIC POLITICS 205, 205-237 (2006) (להלן: Wald & Williams).

20 STEVEN T. ROSENTHAL, IRRECONCILABLE, לעיל ה"ש 7. ראו גם COHEN & WERTHEIMER, DIFFERENCES? THE WANING OF THE AMERICAN JEWISH LOVE AFFAIR WITH ISRAEL (2003).

ליצירת מרחב שבו אפשר לדבר על מכנה משותף בלי להתחייב לדבר זה או אחר. ברוח זו הציע מרדכי קפלן את המושג 'עמיות' במקום המושג 'לאומיות', שלטענתו זוהי יתר על המידה עם 'ממלכתיות'.²¹ קפלן הציע להחליף את הציונות החדשה ב'עמיות יהודית'.²² המקור השני להתעוררותו של מושג העמיות הוא שינוי בתפישת הזהות מזהות מולדת לזהות מושגת. השפעות חברתיות ותרבותיות נוספות תרמו להיחלשותו של הדבק שחיבר את היחיד לזהותו היהודית וקשר אותו ליהודים אחרים. גישות פוסט-מודרניות מעמידות במבחן את הבסיס ה"טבעי" ומובן מאליו של ההשתייכויות, בסיס שנתפש בעבר כבלתי-ניתן לערעור. במילים אחרות, השיח הקמאי (פרימורדיאלי) הוחלף בשיח ההבנייתי,²³ והזהויות שבעבר הומשגו ככפויות נתפשות כעת כניתנות לבחירה; כך, למשל, השיח על זהות מינית נהפך לשיח על מגדר. המהפכה ההבנייית לא פסחה גם על הזהות האתנית בכלל ועל הזהות היהודית בפרט.²⁴ בעקבות שוויון הזכויות שניתן ליהודים במאה העשרים, בעיקר בעולם המערבי, התפוגג 'הגורל היהודי' שנכפה על יהודים בימים עברו ולא אפשר להם לבחור את אורח חייהם, מקצועם, בני זוגם וכיוצא באלה – וכעת נותר השאלה אם להישאר בין כתליה של הקהילה היהודית או לצאת ממנה.²⁵ כאשר זהות שנתפשה בעבר כמולדת ונתונה מראש (ascribed identity) נהפכת לזהות מושגת (achieved identity), נחלשת הזיקה הטבעית ומובנת מאליה אל יהודים אחרים. בעקבות זאת מתעורר רצון לחזק זיקה זו באמצעות גיוס משאבים אידאולוגיים ישנים או בעיצובם של מושגים חדשים. אלו עשויים להציע בסיס לזהות ולהזדהות של יהודים. מושג העמיות נראה כמועמד טוב לתפקיד זה.

עדות לשינוי בתפישת הזהות היהודית – מתפישתה כמולדת לתפישתה כמושגת – אפשר לראות למשל במחקר שערכו כהן ובר-שלום על ילדים במחנות קיץ בטקסס.²⁶ באמצעות ניתוח מרחבי רב-ממדי של נתוני השאלונים הם זיהו שני צירים של זהות: ציר פנימי (זהות פרו-אקטיבית) לעומת חיצוני (זהות ראקטיבית) וציר עמיות (לידה) לעומת אינדיבידואליות (בחירה). לדבריהם העמיות היא מולדת ומנוגדת לבחירה, והממד של 'עמיות יהודית' כולל את הפריטים הללו: קשר ליהודים אחרים, לידה, שפה וקשר לישראל.

- 21 בוגנים, לעיל ה"ש 16.
- 22 MORDECAI KAPLAN, JUDAISM AS A CIVILIZATION: TOWARD A RECONSTRUCTION OF AMERICAN JEWISH LIFE (1957) (להלן: KAPLAN).
- 23 VIVIAN BURR, INTRODUCTION TO SOCIAL CONSTRUCTIONSIM (1995); Joane Nagel, *Constructing ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture*, 41 SOCIAL PROBLEMS 152-176 (1994).
- 24 Gabriel Horenczyk & Zvi Bekerman, *A Social Constructivist Approach to Jewish Identity*, in NATIONAL VARIATIONS IN JEWISH IDENTITY: IMPLICATIONS FOR JEWISH IDENTITY (St even M. Cohen & Gabriel Horenczyk eds., 1999).
- 25 Wald & Williams, לעיל ה"ש 19.
- 26 Eri H. Cohen & Yehuda Bar-Shalom, *Jewish Youth in Texas: Toward a Multi-Methodological Approach to Minority Identity*, 101(1) RELIGIOUS EDUCATION 40-59 (2006).

מקור שלישי להתעוררותו של מושג העמיות הוא המעבר מחברה קולקטיביסטית לחברה אינדיבידואליסטית. הוגים וחוקרים רבים, ממגוון דיסציפלינות, עוסקים בשנים האחרונות בשניונים שחלו בהתייחסות של יהודים בישראל ובעולם כלפי יהדותם וכלפי העם היהודי, על רקע תהליכים תרבותיים, חברתיים וכלכליים רחבים יותר בחברה המערבית הגלובלית. לדברי אלנסון, בעבר לא היה הבדל של ממש בכל הקשור לזהות היהודית בין רשות היחיד לרשות הרבים ובין תחום הפרט לפרהסיה. זאת, משום שבעולם שבו המושג המודרני של אינדיבידואליזם לא היה נפוץ, ההגדרה ההלכתית של יהודיות הייתה בעלת כוח מכריע. מצב זה השתנה בעידן המודרני באופן מהותי, עם הצטמצמותו המשמעותית של הכוח הפוליטי שאפיין את הקהילה היהודית בימים עברו.

תהליכי האינדיבידואליזציה על חשבון האוריינטציה הקולקטיביסטית, המאפיינים את העולם המערבי בהובלתה ובהשפעתה של ארצות־הברית, לא פסחו כמובן על הקהילה היהודית השנייה בגודלה בעולם, הנמצאת בצפון אמריקה. התודעה הגלובלית המקודמת על ידי אינטלקטואלים אירופים מנוגדת למושג העמיות, שלפיו העם היהודי הוא קבוצה מובחנת, בעלת תרבות, אינטרסים ומחויבות הייחודיים לה.²⁷ מרבית יהודי אמריקה הטמיעו בחיי היומיום שלהם תפיסת דת פלורליסטית ואינדיבידואליסטית, המתבטאת בדפוסי אמונה ופרקטיקה אידיויסינקרטיים ומגוונים יותר ואחידים ומוסכמים פחות. היהדות נתפשת בעיניהם כחלק אינטרינזי ובלתי־ניתן לשינוי של הזהות האישית – a birthright – ולא כזהות חברתית־קולקטיבית. עם זאת, נמצא במחקרם של כהן וורטהיימר²⁸ קשר מתמשך בין החשיבות שהיחיד מייחס ליהודיותו לבין מדדים מסורתיים של מחויבות יהודית כגון דפוסי חברות בבתי כנסת ובמרכזים קהילתיים יהודים, שמירת מנהגים כמו סדר פסח והדלקת נרות שבת, וכן השתתפות בתכניות חינוכיות של הקהילה היהודית. אולם, כהן וורטהיימר מסבירים שמדדי מחויבות אלה אינם נובעים מלכידות אתנית או תחושת 'עמיות' אלא דווקא עולים בקנה אחד עם היעלמותם. לדבריהם, כל אלה הם ביטוי לחיפוש הרוחני – המסע האישי הפרטי של יחידים – ולא להשתייכות לקהילה.

לדברי כהן וורטהיימר, הרוח הפוסט־מודרנית הדוגלת ביציאה מגבולות – בין־אישיים, לאומיים, אתניים או דתיים, ומתנגדת למהותנות מכל סוג שהוא, רווחת בקרב יהודי ארצות־הברית, ומקשה על נקיטת פעולות במסגרת פרטיקולרית יהודית (כגון מתן תרומות לארגונים יהודיים, למדינת ישראל וכיוצא באלה). במקום זאת מודגשת החשיבות של תמיכה במטרות אוניברסליות (מיגור העוני, תמיכה בנפגעי אסונות טבע וכדומה). מאכן נובע הניסיון להדגיש את וההשתייכות לקולקטיב מובחן ואת תחושת האחריות ההדדית באמצעות מושג 'עמיות'.

לאחר עלייתם של כמיליון יהודים מברית־המועצות לשעבר בשנות התשעים של המאה העשרים, הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם נמצאת כיום במדינת ישראל. החברה הישראלית עברה תמורות רבות בחמשת העשורים האחרונים: מעבר מחברה בעלת אופי אידאולוגי קולקטיביסטי, המקדשת את צורכי הכלל ומעמידה אותם בעדיפות עליונה

STEVEN M. COHEN & ARNOLD M. EISEN, THE JEW WITHIN: SELF, FAMILY AND COMMUNITY IN 27
 .7 לעיל ה"ש, COHEN & WERTHEIMER; AMERICA (2000)

וברורה על צורכי הפרט, לחברה חומרנית ואינדיבידואליסטית באופייה, המדגישה את צורכי הפרט, לא פחות – ולעתים קרובות אף יותר – מאשר צורכי הכלל. דו"ח מכון גוטמן על "יהודים ישראלים – דיוקן" הצביע על שחיקה נמשכת בתחושת האחדות הפנים-ישראלית, המתבטאת גם בהתדרדרות בטיב היחסים בין הקבוצות בחברה היהודית-ישראלית.²⁹ כמו כן, משברי זהות וערכים שפקדו את החברה הישראלית במשך השנים משתקפים בדו"ח בממצאים על התחזקות המגמה של תפישת העם בישראל והעם היהודי בתפוצות כשתי ישויות נפרדות (כלומר: ירידה בתחושת האחדות הכלל-יהודית).

המקור הרביעי להתעוררותו של מושג העמיות הוא השיח והמחקר על מושגים מקבילים לעמיות. בשנים האחרונות ניכרת בשיח האינטלקטואלי ובמדעי החברה (בעיקר במחקר הסוציולוגי) התעניינות במונחים המתייחסים לזהויות ולהשתייכויות קבוצתיות ותרבותיות החורגות מגבולות גאוגרפיים מובחנים. מחקרים אלה משקפים את ההכרה שתהליכי גלובליזציה וגישות פוסט-מודרניות יוצרים צורך בהגדרות מושגיות חדשות של הזהות תרבותית.

בעשור האחרון, המונח transnationalism ('חוצה-לאומיות') נהפך למרכזי בספרות על אתניות והגירה.³⁰ מונח זה מתמקד ב"מרחבים החברתיים בהם מתקיימות פעולות והשתייכויות קבוצתיות שחוצות גבולות לאומיים",³¹ מצב המכונה לעתים 'לאומיות מרחוק' (long-distance nationalism).³²

בר בכר, המונח 'תפוצה' זכה אף הוא לעדנה ולהרחבה בספרות הסוציולוגית. במקור התייחס המונח כמעט אך ורק לפזורה היהודית, אך בימינו הוא נדון בהקשרים רבים אחרים (כגון התפוצות האיריות, היווניות ועוד). לדעת ברובייקר,³³ המונח הוחל למעשה על כל קטגוריה של אוכלוסייה הפזורה בעולם באופן משמעותי. תחושת השייכות לתפוצה משקפת תחושה של חברות ברשת חוצת-לאומים, הכוללת קבוצות פזורות המנסות לשמר מידה מסוימת של ייחודיות וקשר למולדת המשותפת. לפי שובל,³⁴ תפוצה היא הבניה חברתית המבוססת על "רגש, מודעות, זיכרון, מיתולוגיה, היסטוריה, נרטיבים משמעותיים, זהות קבוצתית, געגועים, חלומות, מרכיבים אלגוריים ווירטואליים, אשר לכולם תפקיד בעיצובה של המציאות התפוצתית".³⁵ הגדרה דומה לתפוצה הציע מריינסטרס:³⁶ קבוצה

29 מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי אמונות שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל – דו"ח מחקר (שלומית לוי לוינסון וחנה ח. כ"ץ, אליהו א, 1993).

30 MAYKEL VERKUYTEN, THE SOCIAL PSYCHOLOGY OF ETHNIC IDENTITY (2005) (להלן: VERKUYTEN).

31 שם, בעמ' 117.

32 Wald & Williams, לעיל ה"ש 19.

33 Rogers Brubaker, *The 'Diaspora' Diaspora*, 28(1) ETHNIC AND RACIAL STUDIES 1-19 (2005).

34 Judith T. Shuval, *Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and Theoretical Paradigm*, 38 INTERNATIONAL MIGRATION 41-57 (2000).

35 שם, בעמ' 43.

36 Richard Marienstras, *On the notion of diaspora.*, in MINORITY PEOPLES IN THE AGE OF NATION-STATES 119-125 (Gerard Chaliand ed., 1989).

המבוססת על מידה של מודעות לאומית, תרבותית או לשונית לקשר – לא רציף מבחינה טריטוריאלית – עם קבוצה השוכנת במקום אחר.

כפי שטען כהן,³⁷ המונחים 'transnationalism' ו'תפוצה' מסיטים את הדגש מהבחינה של הזהות האתנית ברמה המקומית לכיוון התמקדות בזהויות וביחסים חברתיים חוצי-גבולות. ורטובק³⁸ הגדיר transnationalism כמעבר שוטף של מידע, כספים או משאבים – כמו גם נסיעות ותקשורת סדירות – בין חברי התפוצות לבין חבריהם במולדת או בתפוצות אחרות. במובן זה, קהילות transnational מתבססות על תפוצות, אך לא כל התפוצות מפתחות קשרים שהם transnational.

כהן³⁹ מנה כמה אפיונים משותפים לרוב התפוצות. לענייננו חשוב לציין את "תחושת האמפתייה והסולידריות עם חברים מהקבוצה האתנית שגרים במדינות אחרות".⁴⁰ לדברי אנג,⁴¹ הדגש בשיח תפוצתי הוא על דמיון בתוך פזורה (sameness in dispersal); ניכרת נטייה להבליט לכידות ואחדות פנימית ולהתבסס על תפיסות מהותניות המתקשרות להיסטוריה ולמולדת של העם.

התפוצה כמסגרת חברתית מבוססת על יחס משולש (triadic relationship) בין אלה: (א) קבוצות אתניות הפזורות בעולם אך בעלות זהות עצמית קולקטיבית; (ב) המדינות וההקשרים המקומיים שבתוכם שוכנות הקבוצות הללו; (ג) המולדת שממנה הגיעו חברי הקבוצה או אבות אבותיהם.⁴² יש לציין כי הולכת וגוברת בספרות על התפוצות עמדה המציעה להמעט בכוחה של האוריינטציה כלפי המולדת. קליפורד,⁴³ למשל, סבור שקשרים מסוג lateral, נטולי מרכז, עשויים להיות לא פחות חשובים מאלו שנוצרים סביב תלאולוגיה של מוצא או של חזרה למולדת.

חשוב לציין שלמרות ההתרחבות בשימוש במונחים של 'transnationalism' ו'תפוצה' בשיח הסוציולוגי, הפסיכולוגיה החברתית טרם שילבה אותם כראוי בחקר הזהות האתנית והתרבותית.⁴⁴

מודל רב-ממדי של מרחב זהותי: עמיות מנקודת מבט פסיכולוגית-חברתית

למרות השימוש הרחב במושג העמיות בהקשרים רבים, כפי שראינו לעיל, עד כה הוקדשה תשומת לב מעטה לשאלה כיצד יש להגדיר אותו וכיצד אפשר למדוד אותו באופן אמפירי.

-
ROBIN COHEN, GLOBAL DIASPORAS: AN INTRODUCTION (1997)	37
Steven Vertovec, <i>Religion and Diaspora</i> , in <i>NEW APPROACHES TO THE STUDY OF RELIGION</i>	38
275-304 (P. Antes, A. W. Geertz & R. Warne eds. 2004)	
ROBIN COHEN, לעיל ה"ש 37.	39
שם, בעמ' 26.	40
IEN ANG, ON NOT SPEAKING CHINESE: LIVING BETWEEN ASIA AND THE WEST (2001)	41
William Safran, <i>The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective</i> ,	42
10(1) ISRAEL STUDIES 36-60 (2005)	
James Clifford, <i>Diasporas</i> , CULTURAL ANTHROPOLOGY 9, 302-338 (1994)	43
VERKUYTEN, לעיל ה"ש 30.	44

לדברי בוגנים,⁴⁵ מושג העמיות הוא עדיין "סיסמא סתומה למדי המשמשת דגל בלבד – אולי הדגל המשמעותי ביותר שהונף לאחרונה במטרה להוציא את היהדות מהעיסוק בשיקולים פסיכולוגיים על הזהות היהודית ולעורר אותה מויכוחיה הנדושים אודות היחסים בין ישראל והתפוצות".⁴⁶

נראה כי "הרצון להוציא את היהדות מהעיסוק בשיקולים פסיכולוגיים על הזהות היהודית"⁴⁷ נובע בחלקו הגדול מהעמימות המושגית המאפיינת את המושג "עמיות יהודית", ויותר מכך מהבלבול בינו לבין "זהות יהודית". בעוד שזהות נתפשת כמשהו פנימי, אישי וייחודי לאדם, העמיות נתפשת כמשותפת ומאפשרת שותפות בין אנשים רבים.

לדעתנו הנגדה זו אינה מדויקת ואף אינה רצויה לשיח על יהדות. ברצוננו להציג מודל רחב של מרחב זהותי, שיוכל לכלול את מושג העמיות ולבחון את קשרי הגומלין בינו לבין רכיבים אחרים של הזהות. לשם כך ניעזר בהמשגות מתוך המחקר הפסיכולוגי-חברתי העוסק בזהות קולקטיבית. בשלב הראשון נבסס את המודל המוצע על שני ממדים: רכיבי הזהות ורמות הזהות.

א. רכיבי הזהות

אנו מגדירים זהות יהודית כעמדה שיש לפרט כלפי יהדות בכלל, כלפי יהודים וכלפי היהדות שלו או שלה. בהתאם לכך נוכל להשתמש בהבחנה המקובלת בין שלושת רכיבי העמדה – הרכיב הרגשי, הרכיב ההכרתי-קוגניטיבי והרכיב ההתנהגותי.⁴⁸ הבחנה זאת עורכים גם אשמור ועמיתיו,⁴⁹ המסווגים את הממדים של זהות קולקטיבית⁵⁰ לממדים קוגניטיביים (הזדהות או קטגוריזציה עצמית, חשיבות, הערכה ותוכן הזהות או משמעותה);

45 בוגנים, לעיל ה"ש 16.

46 שם, בעמ' 55.

47 שם.

48 Icek Ajzen, *On Behaving In Accordance With One's Attitudes*, in M. CONSISTENCY IN SOCIAL BEHAVIOR: THE ONTARIO SYMPOSIUM, Mark P. Zanna, E. Tory Higgins and C. Peter Herman Eds, Vol. 2, Hillsdale, NJ: Erlbaum, (1982)

49 Richard D. Ashmore, Kay Deaux, & Tracy McLaughlin-Volpe, *An organizing Framework For Collective Organizing Framework for Collective Identity: Articulation and Significance of Multidimensionality*, 130(1) PSYCHOLOGICAL BULLETIN 80, 80-114 (2004).

50 אשמור ועמיתיו (2004) מציעים לתת כותרת כוללת – "זהות או הזדהות קולקטיבית" (collective identity / collective identification) – להגדרות הניתנות בספרות לחברות בקטגוריה (כגון social identity, relational identity, role identity ועוד). על פי הגדרתם, המשמעות הראשונה של הכותרת "קולקטיבית" למושג הזהות היא שמדובר על חברות בקטגוריה כלשהי. לדבריהם, החברות בקבוצה או בקטגוריה אינה מחייבת מגע ישיר עם החברים האחרים בקבוצה. עמדת החברות בקבוצה היא פסיכולוגית בטבעה. Ashmor, Deaux, & McLaughlin-Volpe, לעיל ה"ש 49.

מדדים אפקטיביים-רגשיים (התקשרות ותחושת תלות פנימית) ומדדים התנהגותיים (מעורבות התנהגותית ומעוגנות חברתית).

בעקבות זאת נוכל להעלות בהקשר של זהות יהודית שלוש קבוצות עיקריות של שאלות:

שאלות על הממד הרגשי: מה האדם מרגיש כלפי יהדותו? האם הוא שמח בהיותו יהודי? האם הוא גאה ביהדותו? מה האדם מרגיש כלפי יהודים אחרים וכלפי העם היהודי?

האם הוא מרגיש חיבור פנימי בינו לבין יהודים אחרים? איזו קרבה הוא מרגיש כלפיהם?

שאלות על הממד ההכרתי-קוגניטיבי: האם האדם ממקם את עצמו בתוך העם היהודי? האם הוא רואה את עצמו כחבר טיפוסי בקטגוריה? מה מידת החשיבות שהוא מייחס להשתייכותו לעם היהודי, כלומר: להיותו יהודי? האם יש לו עמדה חיובית או שלילית כלפי השתייכותו לעם היהודי? האם הוא מחזיק בנרטיב על העם היהודי? מהן האמונות והדעות שיש לאדם בנוגע ליהדותו, ליהודים ולעם היהודי? האם הוא מחזיק באמונות או בדעות באשר לאופנים שבהם צריכים לפעול יהודים?

שאלות על הרכיב ההתנהגותי: מהן הנטיות ההתנהגויות וההתנהגות בפועל, במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי, המבטאות את יחסו הקוגניטיבי והרגשי של אדם כלפי יהודים אחרים? כלפי העם היהודי? כלפי השתייכותו לעם היהודי? איזה נימוקים הוא נותן להתנהגויות אלה?

ב. רמות הזהות

בתחילת דברינו הצגנו את היעדים שהוצבו לתכנית 'הקהילה היהודית'⁵¹ כפי שהם מוגדרים באתר האינטרנט של הסוכנות היהודית (ללא תאריך). יעדים אלה הוגדרו כשלשה מעגלים: מעגל אישי, מעגל קהילתי, והמעגל היהודי הגדול. ה'עמיות' הוגדרה כ"תחושת אחווה יהודית", כלומר: הרגשת התלמיד שהוא חלק ממעגל יהודי רחב, מעבר לזהותו האישית ומעבר לזהותו הקהילתית.

שלושה מעגלים אלה נחקרו על ידי ברואר וגרדנר,⁵² שהבחינו בין שלוש רמות של זהות, על פי רמת הכוללנות (inclusiveness) של הזהות: זהות אישית, המתייחסת לאדם כפרט ייחודי, לתכונותיו, לאישיותו ולנטיותיו ללא קשר לאנשים אחרים; זהות בין-אישית, המתייחסת לחברותו של האדם בקבוצות קטנות שעם חבריהן יש לו אינטראקציה יומיומית (כגון משפחה, צוות עבודה וכו'); וזהות קולקטיבית, המתייחסת לשתייכותו של האדם לקבוצות גדולות או לקטגוריות מופשטות (כגון נטייה פוליטית, קבוצת עניין וכו'). כל אחת מרמות הזהות הללו מתייחסת לתהליכי קטגוריזציה רגשיים, הכרתיים והתנהגותיים. בהקשר הזהותי היהודי אפשר, לדעתנו, לגזור מהמודל של ברואר וגרדנר

51 "תכנית הקהילה היהודית מתוך אתר הסוכנות היהודית "בונים עולם יהודי" - www.jewish-world.org.il/Community/hebrew/

52 Marilyn Brewer & Wendi Gardner, *Who is this "We"? Levels of Collective Identity and Self Representations*, 71(1) J. OF PERSONALITY & SOCIAL PSYCHOLOGY 83, 83-93 (1996).

ארבע רמות של זהות: זהות יהודית אישית, שתי רמות של זהות יהודית בין-אישית (זהות משפחתית וזהות קהילתית), וזהות יהודית קולקטיבית-גלובלית.

נוסף על כך ברצוננו להציע רמה נוספת שמשקפת דיונים בשיח היהודי העולמי בימינו. כפי שצינו קודם, השיח ה'תפוצתי' מדגיש את ההקשר המקומי כאחד הרכיבים שמתארים ומעצבים את מיקומה וחוייתה של הקבוצה האתנית. הדבר נוגע בעיקר לקבוצה שנמצאת בפזורה, אך לעתים קרובות הוא נכון גם לקבוצה ששוכנת במולדת. טענה זו מחייבת לבחון את ביטוייה של הזהות הקולקטיבית בכלל – ושל הזהות היהודית בפרט – ברמה נוספת שטרם זכתה להתייחסות נאותה בספרות העיונית והמחקרית. זוהי הרמה ה'מקומית', בעיקר בהתייחסות לארצות שבהן מתקיימות ומתפתחות 'הדויות' שונות זו מזו. הזהות היהודית בארצות-הברית היא בעלת אפיונים ייחודיים וכך גם הזהות היהודית בצרפת או בארגנטינה. כל אחת מזהויות אלו היא פרי תהליכים היסטוריים, דמוגרפיים ותרבותיים פנים-יהודיים, אך עיצובה הושפע ומושפע במידה ניכרת גם מכוחות חברתיים ותרבותיים בהקשר הלא-יהודי הפועלים בכל מקום.

בריונים פוליטיים, חינוכיים וכלכליים הקהילה היהודית המקומית זוכה זה זמן רב לגיטימיות כבעלת צרכים וכמציבה דרישות מעבר לצרכים ולדרישות של הרמה הגלובלית (יהודים במצוקה במקומות אחרים) או לאלו של המולדת. אחד הביטויים הבולטים לדגש הניתן לרמה המקומית (המובא במחקרים רבים כעדות ברורה לירידה במרכזיותה של ישראל בתפישותיהם של יהודי אמריקה) הוא המגמה ההולכת וגדלה של הפחתת התרומות הקהילתיות המיועדות לישראל לטובת מה שנקרא "צרכים מקומיים" של הקהילות היהודיות שאליהן משתייכים התורמים.⁵³

קולות בכיוון זה נשמעים לאחרונה גם מכיוונים אחרים. בספרם *New Jews* יצאו אביב ושניר⁵⁴ נגד החלוקה של הזהות והגאוגרפיה היהודית לשתי קטגוריות-על – ישראל וכל היתר (היתר מכונה בדרך כלל "התפוצות"). לדעתם יש לתייג זה אפקט של "הומוגניזציה", משום שהוא מניח שלכל היהודים מחוץ לישראל יש אפיונים דומים, כמו גם לכל היהודים בתוך מדינת ישראל. אביב ושניר מתנגדים לראייה הנפוצה שלפיה היהודים בעולם הם בעלי "רגליים" – לא "שורשים" – והם קוראים לחקור את הדרכים שבהן יהודים בימינו מעצבים זהויות: לא ככני אדם בגלות – חסרי בית – אלא כ"אנשים מושרשים במקומות ייחודיים וקשורים להן".⁵⁵

אם כן, הכללת הרמה המקומית למיפוי המרחב הזהותי תאפשר בחינה של הבדלים בין הקשרים גאוגרפיים ותרבותיים של ביטויי זהות שונים זה מזה בטבעם ובעוצמתם. הכללה כזו גם תכוון אותנו למדידה של קשרים מקומיים תוך-תפוצתיים במסגרת הרחבה של הזהות והזהדות היהודית. זאת ועוד: הרמה המקומית מאפשרת להעניק מיקום נפרד –

Kenneth Wald & Brayn Williams, *American Jews and Israel: the Sources of Politicized Ethnic Identity*, 12(2) POLITICIZED ETHNIC IDENTITY NATIONALISM AND ETHNIC 205, 205-237; Rosenthal, *ראו גם* Rosenthal, *לעיל* ה"ש 20.

Aviv Crayn & David Shneer, *New Jews: The End of the Jewish Diaspora* (2005) 54

שם, בעמ' 19. 55

בניתוח התיאורטי ובמחקר האמפירי – לזהות היהודית הישראלית, שנהפכת עם הזמן לייחודית ומובחנת יותר מזו המתעצבת במקומות אחרים בעולם.⁵⁶ מודל המרחב הזהותי שברצוננו להציע להבהרת מושג העמיות ולבחינת קשרי הגומלין בינו לבין רכיבים אחרים של הזהות מבוסס על שילוב בין רכיבי הזהות ורמות הזהות. מתוך השילוב בין שני הממדים, רכיבי הזהות (רגשי, הכרתי, התנהגותי) ורמות הזהות (אישית, משפחתית, קהילתית, מקומית, גלובלית) נוכל לסרטט את המרחב הזהותי:

תרשים מס' 1 : המרחב הזהותי

	רכיב	רגשי	הכרתי	התנהגותי
רמה				
אישית				
משפחתית				
קהילתית				
מקומית				
גלובלית				

המודל הרב-ממדי מאפשר לבחון סוגיות מסוגיות שונות בשיח הזהות היהודית, כשאלות תאורטיות וכן באופן אמפירי. כך, למשל, אפשר לבחון באמצעותו את הקשרים הפנימיים המתקיימים בין רכיבי הזהות. לדוגמא, באיזו מידה הביטוי של הרכיב ההתנהגותי של הזהות היהודית קשור לביטויים של רכיבי הזהות האחרים? מה מאפיין את אלו שנותנים ביטוי לרכיב פנימי (רגשי ו\או הכרתי) אך לא לרכיב חיצוני – התנהגותי, לעומת אחרים המשקפים את זהותם היהודית גם בהתנהגותם? המודל מאפשר גם בדיקה מובחנת יותר של הבדלים בין קבוצות בזהות יהודית: ייתכנו הבדלים ברמות מסוימות אך לא באחרות, ברכיבים מסוימים אך לא באחרים, או אפילו בשילובים ייחודיים של שני הממדים. המשגת הזהות היהודית באמצעות המודל המוצע מאפשרת ואף מחייבת חידוד של השאלות התאורטיות הנדונות בשיח, וכן עשויה לסייע בארגון הממצאים האמפיריים של מחקרים בעולם היהודי, לאפשר השוואה ביניהם באמצעות האחדת מדדים ולשקף את הידע החסר הדרוש מחקר נוסף.

עמיות במרחב הזהותי-יהודי

עיון בהתייחסות לעמיות בשיח העיוני והציבורי מראה שאפשר לבחון את עמימות המושג על ידי מיקומו בתוך המרחב הזהותי. אפשר לראות שהדוכרים בשיח רואים עמיות באופנים

56 אליעזר בן-רפאל וליאור בן-חיים זהויות יהודיות בעידן רב-ממדי (2006);

STEVEN COHEN & CHARLES LIEBMAN, TWO WORLDS OF JUDAISM: THE ISRAELI AND AMERICAN EXPERIENCES (1990).

שונים זה מזה. כך, למשל, אפשרות אחת היא לראות עמיות כזהות יהודית ברמה הגלובלית (ר' תרשים 2).

תרשים מס' 2: עמיות במרחב הזהותי ברמה הגלובלית

התנהגותי	הכרתי	רגשי	רכיב רמה
			אישית
			משפחתית
			קהילתית
			מקומית
עמיות			גלובלית

כך, תכנית 'הקהילה היהודית' של הסוכנות היהודית הגדירה עמיות כ"תחושת אחווה יהודית", המתבטאת בהרגשת התלמיד שהוא חלק ממעגל יהודי רחב, מעבר לזהותו האישית ומעבר לזהותו הקהילתית. גם מרכזי קפלן ראה בעמיות היהודית משנה יהודית-ציונית החובקת את יהודי העולם.⁵⁷

אחרים, כמו כהן ווורטהיימר⁵⁸ וכן קופלוביץ,⁵⁹ מתייחסים לעמיות כמושג המנוגד לרמת הזהות האישית כגון הרמה הקהילתית או הגלובלית (תרשים 3). הגדרה זו מבליטה את הניגוד בין עמיות, תודעת הזהות המבוססת על עבר משותף, מחויבות למורשת האבות או לתורה מסיני, לבין המונח שטבעו כהן ואייזון⁶⁰ כדי לתאר את התפישה החדשה של יהודי ארצות-הברית את זהותם ברמה האישית בלבד – "האני הריבוני" ("the Sovereign Self"). מתוך דבריהם עולה שהחשיבות המיוחסת לעמיות גוברת ככל שמתרחקים מהרמה האישית לכיוון הרמה הגלובלית.

57 Kaplan, לעיל ה"ש 22.

58 Cohen & Wertheimer, לעיל ה"ש 7.

59 Ezra Kopelowitz, Organizing the Israeli-Diaspora Relationship, While Moving from Classic Zionism to Something Else (2006).

60 Cohen & Eisen, לעיל ה"ש 27.

תרשים מס' 3: עמיות במרחב הזהותי בכל רמות הזהות להוציא הרמה האישית

רמה	רכיב	רגשי	הכרתי	התנהגותי
אישית				
משפחתית				
קהילתית				
מקומית				
גלובלית				

המודל המוצע הוא גנרי, כלומר: מתאים לכל קבוצה אתנית ולכל זהות פזורה, ומבוסס על ההנחה שקבוצות אתניות נותנות לזהות הקבוצתית שלהן ביטוי רגשי, הכרתי והתנהגותי בכמה רמות של זהות - אישית, משפחתית, קהילתית, מקומית וגלובלית. עם זאת, אנו מודעים לצורך להתייחס לממד נוסף בבואנו לבחון מקרוב זהות תרבותית מסוימת כגון הזהות היהודית. אם כן, נוסף על שני הממדים ה'אוניברסליים' המרכיבים את מרחב הזהות (רכיבי הזהות ורמות הזהות) אנו מציעים להוסיף ממד שלישי, שייצג את התכנים של ביטוי הזהות, המבוססים על הניסיון, ההיסטוריה, הנורמות והתרבות של הקבוצה. בדרך זו, שילוב הממד התוכני בתוך המודל משלב בין שתי גישות רחבות לחקר הזהות: 61 (א) הגישה המתמקדת בתכונות אוניברסליות המקושרות לזהויות האתניות, ועוסקת בהבנת התהליכים והמבנים הקוגניטיביים של זהויות קבוצתיות או חברתיות, בהתעלם מהניסיון הייחודי של הקבוצה הספציפית. במסגרת גישה זו אין כמעט התייחסות להיסטוריה הייחודית של כל קבוצה אתנית לטובת מודל גנרי שמדגיש את הפרמטרים המשותפים לצורך אפיון של קבוצות אתניות שונות זו מזו, כך שאפשר יהיה להשוות ביניהן. (ב) גישה ה'ייחודית', מצד שני, מביאה בחשבון את המשמעות ה'איכותנית' של החברות בקבוצה האתנית המסוימת, עם דגש על הניסיון הייחודי מבחינה היסטורית ותרבותית. גישה זאת נשענת על הנחה שלפיה אי-אפשר למעשה להשוות את ההיסטוריה והתרבות הספציפיים של כל קבוצה. השילוב במודל בין הגישה האוניברסלית לגישה הפרטיקולרית מאפשר לבחון גם היבטים 'מבניים' גנריים ולבחון לפיהם קבוצות שונות זו מזו, וגם להתייחס לאפיונים התוכניים הרלוונטיים לכל קבוצה.

הדיון המפורט בתכנים העשויים להיכלל במרחב הזהותי היהודי נמצא מחוץ למסגרת הדיון הנוכחית. עם זאת, ברצוננו להצביע על תכנים אפשריים שעשויים להיכלל בממד זה כגון התנהגות ריטואלית, השתתפות רשמית בארגונים יהודיים, קשרים חברתיים לא פורמליים עם יהודים אחרים (חברים, שכנים, בני זוג), עמדות כלפי ישראל, אמונות

61 Robert Sellers, Mia Smith, Nicole Shelton, Stephanie Rowley & Tabbye Chavous *Multidimensional Model of Racial Identity: A Reconceptualization of African American Racial Identity*, 2(1) PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY REV. 18, 18-39 (1998).

והתנהגויות בתחום הדתי, היבטים של אינטלקטואליות (רצון לרכישת ידע, ללמוד) ומתן צדקה.⁶²

המודל המוצע עשוי לסייע לנו גם בהבהרת ההבחנה בין עמיות יהודית לזהות יהודית. כאמור, בספרות על עמיות יהודית ניכרת הדגשה והבלטה של ההבדלים בין שני המושגים. אם נבחן את הטענות וההגדרות הללו לאור המודל של המרחב הזהותי שהוצע לעיל, נגיע למסקנה שהזהות היהודית ממוקמת בצורה המובהקת ביותר בחיתוך בין רמת הזהות האישית לבין רכיבי הזהות הרגשי וההכרתי (שתי המשבצות הימניות בשורה העליונה בתרשימים 1 ו-2). מתוך ההגדרות השכיחות בשיח לא תמיד מובהר אם הזהות מקבלת ביטוי גם ברמות האחרות (למשל ברמה המשפחתית וברמה הקהילתית) וברכיב ההתנהגותי. המודל המוצע דורש מאיתנו לבחון בצורה מדוקדקת את ההגדרות ולחדר את ההבחנות. בנוגע לענייננו, המודל מציע להפריד בין שני מושגים שלרוב מופיעים יחד ללא הבחנה – פנימי ואישי. אנו מציעים לראות את 'אישי' כאחת הרמות של ביטוי הזהות, ו'פנימי' עשוי לאחד את אופני הביטוי הלא-התנהגותיים, דהיינו: הרגשי וההכרתי. לאור זאת, כדי להבחין בין עמיות לזהות, חיוני להגדיר אם התנהגות מסוימת היא ביטוי אישי או פנימי. למשל, אדם המניח תפילין מבטא את זהותו ברמה האישית (ולא הקהילתית), אולם התנהגותו אינה מבטאת זהות אידיויסינקרטית פנימית אלא משקפת הזדהות עם נורמות הקבוצה שאליה הוא משתייך.

ישותיות כתנאי לתחושת עמיות ולביטויים התנהגותיים שלה

ההבחנה בין רכיבי הזהות מאפשרת את הדיון בשאלות המתחייבות מהשיח על עמיות, הנוגעות לתהליכי עיצובה והתפתחותה של עמיות – ובראש ובראשונה השאלה הנוגעת לבסיס של עמיות, לתחושת עמיות או להתנהגות הנגזרת מתחושת עמיות. הבסיס לעמיות יכול להיות מורכב מגורמים חברתיים-סוציולוגיים (למשל: היות הפרט שייך לקבוצה שהיא מיעוט או שהיא רוב החברה), גורמים לימודיים (המבליטים למשל את הרציפות ההסטורית) או גורמים פסיכולוגיים (הקשורים למשל לצורך של האדם להשתייך, להגדיר את זהותו ולהבחין בין הקבוצה אליה הוא משתייך לבין קבוצות אחרות). מהם קשרי הגומלין בין גורמים אלה? מה מוביל למה? האם ההתנהגות הנובעת מתחושת ההשתייכות לקבוצה משפיעה על ההתנהגות הקבוצתית או שכיוון ההשפעה הוא הפוך? האם נכונה הטענה שהתנהגויות המבוססות על ידע (למשל, תפילה) מביאות את האדם להרגיש חלק מהעם היהודי?⁶³ שאלות אלה קוראות להסתייעות בהמשגות ומתודולוגיות מתחומים שונים, בהם הפסיכולוגיה החברתית וחקר הזהות.

כדוגמא להמשגה פסיכולוגית חברתית העשויה לסייע במענה לשאלה על היווצרותה ועיצובה של עמיות, נציג כאן את אחד הגורמים המרכזיים שמשפיעים לדעתנו על תחושה של עמיות יהודית ועל התנהגות שמבטאת עמיות יהודית. חשוב לזכור שמעבר להגדרות,

Harold Himmelfarb, *Research on American Jewish Identity and Identification: Progress, Pitfalls, and Prospects in UNDERSTANDING AMERICAN JEWRY* 56-93 (Marshall Sklare ed., 1982).

Kopelowitz, לעיל ה"ש 14. 63

עמיות יהודית נתפסת כמשקפת את הקשר של האדם לקבוצה היהודית. בהתאם לכך אנו סבורים שקשר זה לעם היהודי מחייב תפישה מוקדמת של האדם בדבר קיומה של הקבוצה ובדבר מידת הקבוצתיות שלה. תפישה זו מכונה בספרות הפסיכולוגית חברתית בשם 'ישותיות נתפשת' של הקבוצה. ברצוננו לטעון שתפישת הקבוצה היהודית כבעלת ישותיות היא תנאי הכרחי לרגש, לקוגניציה ולהתנהגות המבטאים עמיות.

המושג 'ישותיות' (entitativity) הוטבע על ידי קמפבל⁶⁴ והוגדר כמידה שבה נתפש אוסף פרטים (aggregate) חברתי כישות קוהרנטית, מאוחדת ובעלת משמעות. לאחר תרדמה ארוכה זכה מושג ה'ישותיות' בשנים האחרונות להתעניינות מחודשת.⁶⁵ הגדרה זו משקפת את העובדה שתפישת ישותיות – תאוריה סמויה⁶⁶ שבה מחזיקים אנשים כדי לערוך שיפוטים חברתיים – מבטאת 'מהותנות פסיכולוגית' של קבוצות, כלומר: מבטאת אמונה רווחת שקטגוריות רבות הן בעלות מהויות (essences).⁶⁷

תפישת הישותיות של העם היהודי תואמת להגדרתו של הרב י"ד סולובייצ'יק על המושג 'כנסת ישראל' שהזכרנו לעיל: "כנסת ישראל, כפי שהובנה על ידי הרמב"ן ובעלי סוד אחרים, חכמי הקבלה, אינה רק אוסף של בני אדם. יותר מכך: ישות נפרדת היא, יחידה חיה בעלת תודעת 'אני'".⁶⁸

חקר הזהות מראה שישותיות היא תכונה רצויה ביותר לכל קבוצה, משום שהיא מעלה את מידת ההזדהות של חברי הקבוצה עם קבוצתם.⁶⁹

במחקר קודם שערכנו (וולף, 2004) בדקנו את הקשר בין האופן שבו יהודים ישראלים תופשים את העם היהודי לבין הזדהותם עם היהדות ועם העם היהודי, תוך התמקדות במידת הישותיות המיוחסת לקבוצה. השלב הראשון של המחקר נועד לחשוף את הממדים

64 Donald Campbell *Common Fate, Similarity, and other Indices of the Status of Aggregates of Persons as Social Entities*, 3 BEHAVIORAL SCIENC 14, 14-25 (1958)

65 Steven Sherman, David Hamilton & Amy Lewis, *Perceived Entitativity and the Social Identity Value of Group Memberships*, in SOCIAL IDENTITY AND SOCIAL COGNITION 80, 80-110 (Dominic Abrams & Michel Hogg eds., 1999)

66 "תאוריות סמויות" (implicit) מכונות בספרות הפסיכולוגית-חברתית גם "תאוריות של הדיוטות" (lay theories), "נאיביות", "אינטואיטיביות", "הגיון בריא" (common sense) ו"אמונות רקע" (background beliefs), משום שאנשים אינם מודעים בהכרח לתאוריות שבהן הם מחזיקים או להשפעה של תאוריות אלה על הבנתם החברתית.

67 Douglas Medin and Andrew Ortony, *Psychological Essentialism*, in SIMILARITY AND ANALOGICAL REASONING 179, 179-195 (Stella Vosnaidou & Andrew. Ortnoy eds., 1989)

68 Vincent Yzerbyt, Olivier Corneille & Cluadia Estrada, *The Interplay of Subjective Essentialism and Entitativity in the Formation of Stereotypes*, 5(2) PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY REV 141, 141-155 (2001)

68 יוסף רב הלוי סולובייצ'יק, לעיל ה"ש 13.

69 Emanuele Castano, Vincent Yzerbyt, Paladino, Maria Paula Padalino & Simona Sacchi, *I Belong Therefore I Exist: In-Group Identification, In-Group Identity, and in-Group Bias*, 28(2) PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY BULLETIN 135, 135-143 (2002); Sherman, Hamilton & Lewis; (2002) לעיל ה"ש 65.

המשפיעים על אמונות ותפישות של יהודים ישראלים ביחס לישותיות של הקבוצה היהודית והקבוצה הישראלית. זאת, באמצעות שאלון שבדק מגוון ממדים העשויים להשפיע על תפישת ישותיות.

ניתוח הנתונים העלה שלתפישת הישותיות של הקבוצה היהודית שלושה רכיבים: רכיב הדמיון (תכונות משותפות) בין חברי הקבוצה, רכיב האינטראקציה בין חברי הקבוצה ורכיב הטבעיות או המהותנות של הקבוצה. מעניין לציין כי רכיבים אלה אכן הוזכרו בכתבים העוסקים בעמיות יהודית. רכיב הדמיון בא לידי ביטוי, למשל, בדבריו של רוזנק⁷⁰, הטוען שללא קיומם של היבטים משותפים (תיאוריים ומחייבים) בין יהודים, תאבד העמיות את כל משמעותה ואת כל כוחה הנורמטיבי. רכיב האינטראקציה והתלות ההדדית מוזכר, למשל, בהתייחסותו של מרדכי קפלן⁷¹ לכך שעמיות צריכה למלא כמה דרישות, ובהן חיזוק תחושת התלות ההדדית ותהליכי אינטראקציה בין יהודים בישראל ובתפוצות. לבסוף, רכיב המהותנות מצוין בין היתר על ידי ספרן⁷² כ'מהותנות' יהודית ("inner layer of Jewish 'essentialism'"). הוא מזכיר את דבריו של מילטון גורדון לגבי ה"inner layer of Jewish 'essentialism'" (Jewish 'essentialism').

עוד העלה מחקרנו שככל שיהודים ישראלים תופשים את העם היהודי כבעל ישותיות גבוהה יותר (כלומר, כקבוצה "קבוצתית" יותר), כך גבוהה יותר מידת ההזדהות שלהם עם היהדות ועם העם היהודי. בנוסף, נמצא שתפישת ישותיות יכולה להשפיע על הזדהות יהודית, מעבר לגורמים המוכרים וידועים זה מכבר בהשפעתם על ההזדהות – רמת הדתיות של האדם והתנהגותו (שמירת מצוות ומנהגים).

סיכום והשלכות

הופעתו של מושג העמיות בשיח על יהדות וזהות יהודית, וחשיבותו הרבה, יונקים מכמה תהליכים שהתרחשו בד בבד בשנים האחרונות, בעולם היהודי ומחוצה לו, ובהם הצורך למצוא חומר מלכד חליפי לחומרים ששמרו על הישרדותו הפיזית ועל קיומו הרוחני של העם היהודי בעבר, השינוי התפישתי של הזהות היהודית מזהות מולדת לזהות מושגת, המעבר מחברה קולקטיביסטית לחברה אינדיבידואליסטית, ועיסוק במושגים מקבילים לעמיות בשיח הציבורי ובמחקר.

המרחב הזהותי הרב־ממדי שהצגנו לעיל מוצע כמסגרת התייחסות מקיפה להעלאת שאלות תאורטיות ואמפיריות על עמיות, על זהות וזהדות ועל ההבדלים וקשרי הגומלין ביניהם. מודל זה נמצא בשלבים הראשונים של פיתוחו ויש להמשיך בתרגום של רכיביו למדרים המאפשרים בחינות אמפיריות. חשיבותו של המודל נעוצה בכמה היבטים שלו: ראשית, ביכולת להיעזר בו כדי להבהיר טוב יותר את מושג העמיות באמצעות מיקומו בתוך מרחב זה; שנית, המודל מסייע להבהרת ההבחנה בין המושגים זהות יהודית ועמיות יהודית מחד גיסא לבין הזיקה ביניהם מאידך גיסא; שלישית, ההבחנה במודל בין רמות

Michael Rosenak, *The Problem of Jewish Peoplehood*, in BUILDING JEWISH PEOPLEHOOD: CHALLENGES AND POSSIBILITIES (Ezra Kopelowitz and Menachem Revivi eds, 2008).

71 Kaplan, לעיל ה"ש 22.

72 Medin & Ortony, לעיל ה"ש 67.

זהות לרכיבי זהות פותחת פתח לדיון בשאלות הנוגעות לבסיס של עמיות, תחושת עמיות או התנהגות הנגזרת מתחושת עמיות.

טענתנו המרכזית בנוגע לשאלת הבסיס לעמיות היא שתנאי הכרחי לרגש, לקוגניציה ולהתנהגות המבטאים עמיות הוא תפישת הקבוצה היהודית כבעלת ישותיות, כלומר: תפישתה כקבוצה בעלת 'קבוצתיות' ולא כאוסף של אנשים. אחת ההשתמעויות של טענה זו היא שבין האתגרים הניצבים בפני המעוניינים בחיזוק העמיות במסגרת החינוך לזהות יהודית ניצב הצורך לבחון באופן ביקורתי את השלכות הקשר שבין תפישת ישותיות לבין תחושת עמיות. כמו כן ראוי לדון בהשתמעויות החינוכיות של זיהוי רכיביה של הישותיות הנתפשת של העם היהודי, כפי שנמצא במחקר קודם: רכיב הדמיון בין חברי הקבוצה, רכיב האינטראקציה בין חברי הקבוצה, ורכיב הטבעיות או המהותנות של הקבוצה. באלו אופנים רצוי להתייחס לרכיב המהותני המונח בבסיס התפישת של העם היהודי והזהדהות עמו? כיצד אפשר להגביר תחושת עמיות כשיש הבדלים ניכרים ומשמעותיים בין יהודים במקומות שונים בעולם מבחינה תרבותית?

בשיח הנוכחי על עמיות מובלטת החשיבות של הקשרים המתקיימים בפועל בין יהודים ברחבי העולם (סולידריות, עזרה הדדית וכיוצא באלה), לעתים על חשבון תחושת הזהדהות של יהודים עם הדימויים והנורמות של הקבוצה. חינוכי להצביע על ההבחנה בין שני סוגי הזהדהות אלה, שעליה עמד קראסוה.⁷³ לדבריו, יש להבחין בין עמדותיו (הרגשיות, הקוגניטיביות וההתנהגותיות) של האדם כלפי הקבוצה עצמה, לבין רגשותיו כלפי חברי הקבוצה (דוגמת 'אוהבים את העליה, לא אוהבים את העולים'). כלומר: יש צורך לבחון את השאלה אם תחושת העמיות מתבססת על עצם תחושת ההשתייכות של האדם לקבוצה, ובמקרה הזהדהות היהודית – עם עצם החברות או ההשתייכות לעם היהודי – או שמא העמיות נובעת מהקשרים או מתחושת הקשר שיש לאדם עם חברים אחרים בקבוצה, כלומר: עם יהודים?

שאלה זו מתקשרת לסיווגם של פרנטיס, מילר ולייטדיל,⁷⁴ הטוענים שיש שני סוגים של קבוצות: (1) קבוצות המבוססות על קשרים משותפים עם חברים אחרים בקבוצה; (2) קבוצות המבוססות על זהות משותפת, התלויות במחויבות האדם לזהות הקבוצה, ובאופן בלתי-תלוי בהערכתו את חברי הקבוצה. לדברי פרנטיס ועמיתיו, ההבדל המהותי בין שני סוגי קבוצות אלה עשוי להסביר את הישרדותן של קבוצות מסוימות או את היעלמן של אחרות. מצופה שקבוצות המבוססות על זהות משותפת יראו יותר המשכיות לאורך זמן ויותר יציבות לנוכח שינויים בחברות משום שאינן תלויות בקשר שבין החברים; כלומר: התקשרות למטרה או לזהות היא הגורם החשוב בהמשכיות קבוצה.

73 Minoru Karasawa, *Toward an Assessment of Social Identity: The Structure of Group Identification and its Effects on in-Group Evaluation*, 30(4) BRITISH JOURNAL OF SOCIAL PSYCHOLOGY 293, 293-307 (1991).

74 Deborah A. Prentice, Dale T. Miller, & Jenifer R. Lightdale, *Asymmetries in Attachments to Groups and to their Members: Distinguishing Between Common-Identity and Common-Bond Groups*, 20(5) PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY BULLETIN 484, 484-495 (1994).

הבחנה זו חשובה, למשל, כדי לתת מענה לשאלה אם ההתרחקות בין יהודי ישראל ליהודי חו"ל בהכרח תחליש את הזיקה ליהדות? כמו כן, היא עשויה להכריע בשאלה איזו מהחלופות – הצבת מטרה משותפת ליהודים ברחבי העולם או הידוק קשרים עם יהודים אחרים – תהיה אפקטיבית יותר לחיזוק העם היהודי והמשכיותו.